

Magaryfçylaryň edebi-nazary pikirleri

Category: Edebiýaty öwreniş, Filosophiýa, Kitapcy, Nukdaýnazar

написано kitapcy | 26 январа, 2025

Magaryfçylaryň edebi-nazary pikirleri MAGARYFÇYLARYŇ EDEBI-NAZARY PIKIRLERI

XVIII asyrda Ýewropanyň birnäçe ýurtlarynda (Angliýa, Fransiýa, Germaniýa) magaryfçylar diýlip atlandyrylýan filosoflar, sungatyň nazaryýetçileri bolupdyr. Olar jemgyýeti ösdürmek üçin hökümeti we halky magaryflaşdyrmak zerurdyr diýen pikirini öňe sürüpdirler. Olar özleriniň şol esasy ideýasyndan ugur alyp, filosophiýanyň, estetikanyň, edebiýat nazaryýetiniň ençeme meselelerini özüleriçe çözüpdirler.

Magaryfçylardan edebiýat nazaryýetina degişli görnükli iş edenleriniň esasylyary Deni Didro (1713–1784) we Gothold Efraim Lessing (1729–1781) bolupdyr.

Fransuz magaryfçysy we beýik ýazyjysy materialist Didro çeper edebiýatyň adamlary ahlak taýdan terbiýelemekdäki roluna ýokary baha berýär. Ol çeper eserleriniň esasy gah-rymanlary ýokary gatlak wekilleri bolmaly diýen klassisistlere garşy çykyş edip, aşak gatlagyň wekillerini edebiýata girizmegi berk talap edýär. Onuň pikirine, diňe şeýle edilende, edebiýat adamlary ahlak we syýasy taýdan terbiýelemegiň serişdesi bolup biler.

Didro tebigaty we durmuşy edebiýatyň birinji nusgasy hasaplaýar. Şol wagtyň özünde-de ol sungat tebigata we durmuşa näçe öýkünse-de, ony doly suratlandyryp bilmeýär, sungata garanda tebigat we durmuş mazmuna, froma baýdyr, hudožnik şony doly we dogry görkezmäge çalyşmalydyr, öýkünmäniň gозelligi hudožnik tarapyndan döredilýän obrazlaryň tebigatdaky we durmuşdaky predmetlere laýyk gelmegidir diýip belleýär. Şoňa görä-de Didro gahrymanyň hakyky realistik obrazyny döretmek üçin ýazyjy onuň ahlak we fiziki taýdan kämilleşmegine täsir edýän tebigat we jemgyýet şertlerini-de çuň öwrenmelidir diýen

pikiri öňe sürýär.

Didronyň real hakykaty suratlandyrmak prinsipinde gapmagarşylyk hem bolupdyr. Ol bir ýerde real hakykaty edil öz bolşy ýaly suratlandyrmagyň – naturalizmiň tarapyny tutsa, ýene bir ýerde real hakykaty umumylaşdyryp – tipikleşdirip suratlandyrmagy mukallapdyr. Didro tipik obraz döredilende, ol obrazda indiiduallygyň bolmalydygyna üns bermändir. Obrazyň indiidual tarapy bolmadyk wagtynda onda umumylaşdyrylyp görkezilýän häsiýetler, boluşlar abstrakt zada öwrülýär. Sebäbi indiidual aýratynlygy bolmadyk zat real hakykatda ýok. Didro drama eserlerinde hakykaty görkezmek barada gürrüň edende, klassisistleriň garşysyna gidip, esasy ünsi gahrymanlaryň häsiýetini açyp görkezmäge däl-de, ýagdaýy görkezmäge bermelidir diýen pikiri öňe sürýär. Bu pikir realistik edebiýatyň ösmeginde möhüm ähmiýete eýe bolsa-da, bir taraply pikirdir.

Edebiýatda realizmiň ösmegi ugrunda göreşen nemes ýazyjysy we edebiýat nazaryýetçisi Lessing hem edebiýat ylmynda degişli möhüm işler edipdir. Onuň iň görnükli işi «Laokoon ýa-da poeziýa bilen suratkeşligiň araçägi hakynda» we «Gamburg dramaturgiýasy» diýen işleridir. Beýik nemes magaryfçysynyň ol işlerine rus rewolýusion demokratlary Belinskiý, Çernyšewskiý we Dobrolýubow hem örän ýokary baha beripdirler. Çernyšewskiý ol hakda gürrüň edip: «Aristoteliň döwründen bäre hiç kim poeziýanyň aslyýetine Lessing ýaly dogry we çuň düşünmädi» [Н.Г.Чернышевский. Полное собрание сочинений, т.4, Москва, 1948, стр.152.] diýip ýazýar.

Lessing öz döwrüniň möhüm jemgyýetçilik meseleleri bilen, ýagny Germaniýadaky absolýutizmi, krepostnoýçylyk düzgünini, adamlary ýokary, aşak gatlaklara bölýän soňlowiýe düzgünini ýok etmek, dagynyk Germaniýany birleşdirmek ýaly meseleler bilen düýpli gyzyklanypdyr, şol möhüm çärelere amal edilse, durmuş has gowulanar diýip düşünişdir we özi-de şol ugurda göreşipdir. Ol edebiýaty bu göreşde üstünlik gazanmagyň esasy serişdesi hasaplapdyr we demokratik ideýalary halkyň arasynda propagandirlmek edebiýatyň esasy wezipesidir diýip belläpdir. Lessing durmuşy çeper suratlandyrmagada, onuň

objektiv kanunlaryny anyklaşdyrmaga-da öz döwrüniň sosial-taryhy hadysalaryndan ugur alyp çemeleşipdir. Ol özüniň edebnazary işlerinde klassisizmiň abstrakt düzgünlerine garşy çykyp, edebiýaty durmuşa ýakynlaşdyrmagyň möhüm meselelerini gozgaýar.

Klassisizmiň wagt, ýer, hereket birligi diýen düzgüni gahrymanlaryň hereket etmegine, olaryň häsiýetiniň hereketde ýüze çykmagyna mümkinçilik bermeýär. Belli bir momentde gahrymanyň gowudygy ýa-da erbetdigi görkezilip goýulýar. Beýle bolanda ýazyjynyň çeper eserinde durmuşy şekillendirişi hudožnigiň çeken

suratyndaky, žiwopisdäki durmuşyň görkezilişine çalym edýär. Gadymy grek şahyry Simonid şu ýagdaýy nazarda tutup, poeziýany «gepleýän žiwopis», žiwopisi bolsa «sessiz poeziýa» diýip atlandyrýar. Poeziýa bilen žiwopisiň ýakynlygy hakdaky Simonidiň bu pikirini Gorasiý has-da ösdürýär. XVII asyryň klassisistleri hem şol pikirden ugur alyp, şekillendiriş sungaty bilen poeziýanyň arasyndaky tapawudy, olaryň her biriniň spesifiki aýratynlyklarynyň bardygyny inkär etmäge synanyşýarlar. Iňlis klassisizminiň nazaryýetçisi Džozef gadymy şahyrlar-da, žiwopisçilerde bir sýužeti bir meňzeş usulda işläpdirler diýip tassyklaýar. Lessingiň döwründäki Gotşet, Winkelman ýaly sungat nazaryýetçileri-de şol pikiri mukallapdyrlar we ony özleriçe ösdüripdirler.

Winkelman gadymy grek şekillendiriş sungaty bilen söz sungatyny deňeşdirip, ol ikisiniň arasynda hiç hili tapawut görmeýär. Gadymy skulptoryň mermer daşynyň ýüzünde şekillendiren obrazy gorky-hasratlara özüni aldyrman duran obraz bolmak bilen belent ruhlulygy, çuň duýgyny aňladýar. Laokoon şeýle suratlandyrylypdyr. Ol gözüniň önünde ogly ölüp durka näçe gynansa-da, ol öz gynanjyny berk durgunlylyk ruhy bilen başyndan geçirýär. Winkelman gadymy grek şekillendiriş sungatynda döredilen şonuň ýaly obraz bilen poeziýa sungatynda döredilen obrazy deňeşdirip, žiwopis diňe göze görnüp duran zatlary däl-de, göze görünmeýän zatlary – adamyň içki dünýäsini suratlandyrmakda-da poeziýadan kem durmaýar diýip belleýär. Şonuň esasynda-da ol žiwopis bilen poeziýanyň

arasynnda, ýagny durmuşy suratlandyrmak tärlerinde tapawut ýok diýen netijä gelýär. Ol poeziýada-da edil žiwopisdäki ýaly häsiýetleri, duýgulary hereketsiz durgunlykda beýan etmeli. Iň ýokary gözellik hem şonuň ýaly durgunlykdadyr diýen nädogry nazaryýet öňe sürýär. Winkelman üçin göreşiji, işeňňir adam položitel däl-de, duş gelen horluklara Laokoon ýaly mertlik bilen çydam edip, özüni hereketsiz-durgunlykda saklaýan adam položitel bolupdyr.

Lessing özüniň «Lakkon» diýen işinde klassisistleriň we öz döwürdeşi Winkelmanyň ýokardaky ýaly nazary pikirleriniň garşysyna gidip, «durgunlyk nazaryýetini» berk tankyt edýär we žiwopis bilen poeziýanyň umumy taraplary bilen birlikde olaryň her biriniň öz spesifiki aýratynlygynyň bardygyny subut edýär. Lessing hem şekillendiriş sungatyny we poeziýany hakykata öýkünme diýip hasaplaýar. Şu nukdaýnazardan seredeniňde, ol ikisiniň arasynda ýakynlyk bar. Emma ol ýakynlyk şekillendiriş sungaty bilen poeziýanyň arasyndaky tapawudy ýoga çykarmaýar. Ol ikisi özleriniň predmeti boýunça-da, hili boýunça-da birbirinden бүтінлеý tapawutlanýar. Ol tapawut, Lessingiň pikirçe, diňe poeziýada we žiwopisde hakykatyň aýry-aýry serişdeler we tärler arkaly suratlandyrylýandygynda bolman, olaryň spesifiki mazmunynda-da bardyr.

Žiwopisçiniň esasy serişdesi belli bir giňişlikde alnan göwre we reňkdir, şahyryň serişdesi bolsa belli bir wagtda eşidilýän düşnükli sesdir. Şahyr näçe jan etse-de, söz arkaly predmetiň daşky görnüşini suratçynyň suratlandyryşy ýaly hut öz bolşunda doly suratlandyryp bilmez. Onuň tersine, suratçy näçe zehinli bolsa-da, wagt bilen baglylykda dowam edýän hereketi, özgerişi şahyr ýaly doly we erkin suratlandyryp bilmez.

Lessing şu ýagdaýdan ugur alyp, sungatyň her görnüşini hakykatyň bir tarapyny has doly çeper suratlandyrmaga ukyplydyr diýip belleýär. Sungatyň aýry-aýry görnüşleriniň şol doly suratlandyryp bilýän taraplary-da olaryň spesifiki predmetleridir. Diýmek, şekillendiriş sungatynyň predmeti belli bir giňişlikdäki göwre we onuň göze görnüp duran sypatydyr, poeziýanyň predmeti bolsa wagt bilen baglylykda dowam edýän hereketdir diýen nazary netije gelýär. Lessingiň

«durgunlyk nazaryýetine» garşy hereket nazaryýetini goýmagy realistik edebiýatyň ösmeginde örän uly rol oýnaýar. Edil şonuň ýaly-da, ol teoriýa şol döwürdäki dagynyk knýazlyklardan ybarat bolan Germaniýany bir bitewi döwlete öwürmek, halkyň durmuşyny gowulandyrmak we ş. m. möhüm ideýalary durmuşa geçirmek ugrunda hereket edýän adamlaryň janly obrazyny döretmekde, ol obrazlaryň üsti biden halky terbiýelemekde hem möhüm ähmiýete eýe bolýar.

Lessing şekillendiriş sungatynyň we poeziýanyň özboluşly taraplary bilen birlikde, olaryň bir-birine ýakyn bolan umumy taraplarynyň bardygyny-da inkär etmeýär. Mysal üçin, žiwopisde predmetiň diňe daşky görnüşi däl-de, onuň belli bir pursatdaky hereketi-de suratlandyrylýar, poeziýada-da diňe hereket däl-de, predmetiň daşky görnüşi hem suratlandyrylýar we ş.m.

Suratçynyň çeken suratynda predmetiň daşky görnüşi has aýdyň, janly, täsirli bolup görünýär. Şahyr hem predmetiň daşky görnüşini şonuň ýaly suratlandyrmak üçin jan etmelidir. Ol beýan ediji poeziýadan daşlaşmalydyr diýip, Lessing talap edýär.

Poeziýada onuň esasy predmeti bolan hereket suratlandyrylanda, ol hereket şahyryň ösüş bilen, adamlaryň arasyndaky göreş bilen içgin gyzyklanýandygyny has aýdyň görkezýär. Şeýle bolanda okyjylar özlerini suratlandyrylýan herekete gatnaşýan ýaly duýýar. Beýan ediji poeziýada weli okyjy özünü aýdylýan zatlaryň synçysy ýaly duýýar. Şonuň üçin hem nirede hereket ýok bolsa, ol ýerde durmuşa bolan janly, aktiw gatnaşyk hem ýok, poeziýa-da ýok. Beýik nazaryýetçiniň bu pikiri söweşjeň häsiýetleri, duýgulary, hyjuwlary konkret – duýarlykly formada beýan edýän edebiýatyň ösmeginde örän uly ähmiýete eýedir.

Lessing şekillendiriş sungatyna garanda, poeziýada adam-häsiýetiniň indiwiidual taraplaryny, içki gapma-garşylyklaryny, olaryň döreýşini, ösüşini has giň suratlandyryp bolýandygyny belleýär, obrazyň indiwiidual tarapynyň, ondaky içki gapma-garşylygyň bolsa obrazyň tipikligini gowşatman, gaýtam, onuň reallygyny, ynandyryjylygyny, janlylygyny, durmuşa ýakynlygyny güýçlendirýändigini nygtap geçýär.

Lessing öz nazary işlerinde möhüm pikirleri öňe süren bolsa-

da, onuñ birnäçe zatlary, aýratyn-da sungatyň taryhylygyny ünsden düşürendigini şol döwrüň görnükli nemes nazaryýetçisi Iogani Gerder (1744–1803), meşhur nemes dramaturgy we nazaryýetçisi Şiller belläp geçýärler. Gerderiň pikiriçe, sungat döredijilik ukyby we bilimi bolan aýry-aýry adamlaryň önümi däl-de, бүтін halkyň önümidir; her halkyň poeziýasynda şol halkyň gylyk-häsiýetleri, adatlary, işleýiş we ýaşaýyş şertleri suratlanýar; olar hem aýry-aýry taryhy döwürlerde üýtgäp durýar; şonuñ bilen birlikde poeziýada hem üýtgeşiklik bolup durýar; şoňa görä-de her, döwrüň poeziýasynyň özboluşly häsiýetlerini, kanunlaryny şol döwrüň taryhy şertleri bilen baglylykda derňemelidir.

Gerderiň bu pikirine Şiller hem goşulýar we ony ösdürýär. Lessing nazary işlerinde öz döwüründäki sungatyň öňki döwürleriň sungatyndan tapawutlanyşy baradaky meselä üns bermändir. Ol meselä Şiller aýratyn üns berýär.

Gadymy dünýäde, ýagny ilkidurmuş obşinasynda adamlar hemmetaraplaýyn sazlaşykly hereket edipdirler. Ideal bilen hakykatyň arasynda näsazlyk bolmandyr. Kapitalizmiň ösüp başlan döwründe bolsa döwlet – buthanadan, kanun– ahlakdan, keýp – zähmetden, serişde – maksatdan üzňeleşdi. Adam umumy zadyň aýratyn bir bölegine çüýlendi. Ol herekete getirýän tigrirleriniň sesini eşitmekden başga zat bilen meşgullanyp, özüni hemmetaraplaýyn ösdürip bilmeýär. Netijede-de şahsyýet bilen jemgyýetiň arasynda sazlaşyk galmaýar. Şonuñ üçin şahyrlar hem özleriniň subýektiw duýgularyny özüniň ýüregini, özüniň jemgyýete bolan gatnaşygyny eserleriniň esasynda goýýarlar. Şeýle ýagdaýy nazarda tutmak bilen Şiller öz döwürüniň şahyrlaryny subýektiw we sentimental şahyr hasap edýär.

Nemes edebiýatynyň halypasy Gyote (1749–1832) hem çeper edebiýatyň birnäçe nazaryýet meseleleri barada ähmiýetli pikirler aýdypdyr. Onuñ birnäçe edebi-tankydy işlerinde sungatyň durmuş bilen baglylykda ösýändigini, sungatyň mazmunyny, formasyny, gülläp ösüşini, pese gaçyşyny durmuşyň kesgitleýändigini baradaky pikir esasy orun tutýar. Edil şonuñ ýaly-da ol tipiklik hakda, sungatyň jemgyýetçilik ähmiýeti

hakda, sungatyň durmuş hakykatlaryny dogry suratlandyrmalydygy hakda, çeper eserlerde iň möhüm zadyň mazmundygy hakda hem düýpli gürrüň edýär.

Ýokarda görüp geçenlerimizden başga-da, nemes klassyky idealizminiň Kant, Gegel ýaly görnükli wekilleri-de edebiýat ylmynda degişli idealistik pikirler bilen birlikde peýdaly zatlary hem belläpdirlir.

Bu döwürde Germaniýada, öňde görüp geçenlerimiz ýaly, edebnazary pikirleriň ösmegi edebiýat hakdaky ylma uly goşant bolupdyr we çeper döredijiligiň ösmeginde örän uly rol oýnapdyr.

Çeşmesi: Ö.Abdyllaýew. Edebiýat nazaryýeti. Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw gollanmasy. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010.

Edebiýaty öwreniş